

ЯРОСЛАВ ІСАЄВИЧ

„LYCAEUM TRILINGUE“: КОНЦЕПЦІЯ ТРИМОВНОЇ ШКОЛИ У ЄВРОПІ В XVI ст.

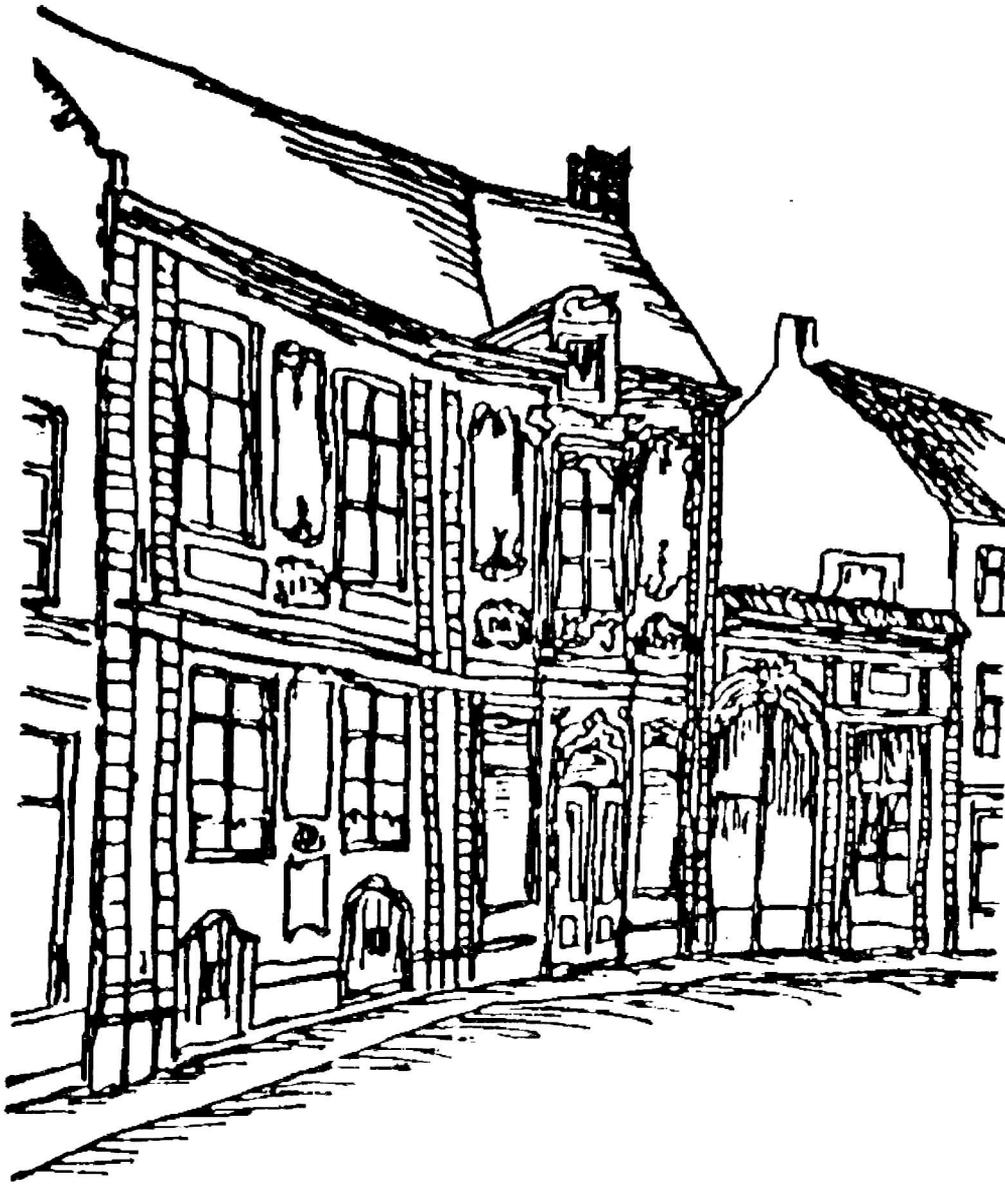
Симон Пекалід у своїй поемі „Про Острозьку війну“ прославляв Острозьку школу як „тримовну гімназію“ і „тримовний лицей“¹. Визначення „гімназія“ і „лицей“, залюбки вживані педагогами-гуманістами, відображають високу оцінку рівня школи, яку сучасники нерідко називали академією. А окреслення навчального закладу як „тримовного“ засвідчує, що тогочасні культурні діячі розглядали його в контексті започаткованого Еразмом Роттердамським руху за створення навчально-наукових закладів, спрямованих на глибоке вивчення сакральних мов і використання їх у текстологічному вивченні Біблії.

Значення Біблії як основного джерела віри, багатозначність християнського розуміння поняття „слово-логосу“ — все сприяло встановленню вже на світанку християнства виняткової шани до гебрайської і грецької мов як до мов біблійних. З часом латинська мова також набула особливого статусу в християнському світі. Це було зумовлено всім попереднім розвитком культури й писемності в Римській імперії і пов'язаних з нею регіонах. Оскільки джерелом християнського віровчення були гебрайські і грецькі тексти Святого Письма, а теологічні і філософські твори писалися грецькою і латинською мовами, знання трьох мов розглядалось як ознака вченості. Святий Ієронім в „Апології проти Руффіна“ стверджував свою перевагу як „тримовного“ над двомовним опонентом: „Et me trilinguum ipse bilinguis ridebis“. Про себе святий Ієронім писав, що він є „philosophus, dialecticus, grammaticus, Hebraeus, Latinus, trilinguis“. Як нещодавно довів Френсіс Томсон, неслухним є твердження (яке знаходимо у візантійських каталогах „латинських блудів“ і в пам'ятках кирило-мефодіївського циклу, звідкіля його перейняли сучасні славісти), начебто західні богослови допускали богослуження лише в трьох мовах (т. зв. „тримовна срьє“). Проте середньовічні церковні автори, а пізніше навіть деякі діячі Реформації визнавали, що гебрайська і грецька є священними насамперед як біблійні мови, а латинська заслуговує поваги як мова, якою найбільше поширювалося Євангеліє на Заході. Разом з тим сакральною вважалася кожна мова, вживана в літургії.²

Ставлення до гебрайської, латинської і грецької мов набуло нового виміру в середовищі західноєвропейських гуманістів XV — початку XVI ст. Хоч у середньовічних університетах і деяких інших навчальних закладах студіювалися грецька і гебрайська мови, проте вони відігравали незначну роль, якщо порівняти з латиною. Зокрема найавторитетнішого тоді Арістотеля вивчали в латинських перекладах, найчастіше виконаних не з оригіналу, а з арабської версії. На противагу цьому гуманісти звернули свої погляди до першоджерел літератури та науки античної Греції. Критицизм гуманістів спонукав їх до текстологічного аналізу пам'яток, для чого було необхідним досконале знання класичних мов. Недаремно філологічні науки, зокрема граматику і риторику, гуманістичні вчені вважали чи не найважливішими галузями знання. У зв'язку з культом античної спадщини особливого значення почали надавати, поряд з удосконаленням латинської стилістики, вивченню грецької мови.

У більшості університетів Європи традиційні середньовічні погляди і методи навчання були дуже міцно закоріненими. Тому на початках типовою для гуманістів формою організації інтелектуального життя стали академії — не піколи в традиційному значенні слова, а радше товариства вчених, митців, вчителів та учнів. Саме такий характер мали Римська академія, якою керував Помпоніо Лего³, і знаменита Платонівська академія у Флоренції, засновником якої був Косімо Медічі, а керівником — Марсіліо Фічіно. Певні подібні до академії італійських гуманістів риси мало „Віслянське товариство“ — своєрідний літературний гурток, створений Конрадом Цельтесом у Кракові. Слід гадати, що з членами цього гуртка був знайомий Юрій Дрогобич (Котермак), який саме в той час викладав у Краківському університеті.

„Академії“ були в першу чергу гуртками вчених. З часом гуманісти стали думати і про заснування навчальних закладів, що діяли б поза університетами або мали з ними лише формальний зв'язок. Такого характеру набули, зокрема, тримовні колегіуми, задумані як протиставлення богословським факультетам — осередкам традиційної схоластики⁴. Своєрідним

попередником тримовних закладів Безіл Голл вважає римську Сапієнцу, де грецистичні студії очолив Йоан Ласкаріс. Однак це була лише перша спроба.

Набагато успішнішою виявилася діяльність у подібному напрямі Еразма Роттердамського. Слідом за Лоренцо Валлою він став на шлях використання гуманістичного текстологічного критицизму для перекладу, і редагування текстів Св. Письма було великою мірою його заслугою⁵. Еразм гаряче обстоював ідею вивчення граматики гебрайської, грецької та латинської мов як підстави для обґрунтованого тлумачення біблійних книг. Відомо, яке враження на сучасників зробив Еразмовий переклад Нового Завіту, здійснений в 1505–1506 рр. і вперше надрукований 1516 року. В 1517–1518 рр. у складі Лувенського університету було засновано, відповідно до фундації Ієроніма де Буслейдена, тримовний колегіум⁶. Фактичним його керівником став Еразм Роттердамський. Дбаючи про майбутнє колегіуму, він поставив за завдання забезпечити постійне джерело фінансування для платні

викладачам трьох мов. Репрезентанти схоластичної теології прагнули надати колегіумові чисто богословського характеру, засуджували схильність гуманістів більше довіряти філологічним аргументам, ніж традиційним теологічним побудовам. З таких позицій написано трактат Якова Латома⁷ „De trium linguarum studii theologici ratione dialogus“ (Антверпен, 1519). Відповіддю на це була праця Еразма „Apologia refellens suspiciones quorundam dicitantium dialogum D. Jacobi Latomi de tribus linguis et ratione studii theologici“⁸ з обґрунтуванням необхідності наукового студіювання трьох сакральних мов.

Хоч деякі університети й далі вважали мало не срессю впровадження поглибленого вивчення грецької граматики, все ж авторитет Еразма сприяв поширенню в Європі концепції „тримовного“ навчального закладу, незалежного від традиційних університетських структур. Лувенський університет завдяки наявності тримовного колегіуму зажив серед гуманістів слави найпередовішого в Європі⁹. Оксфордський ко-

ледж „Corpus Christi“ проголошено тримовним, хоча практично він був двомовним. Пізніше за зразком Лувенського засновано аналогічний заклад у Парижі. Ним став королівський колегіум, створений 1530 року Франціском I. Цей заклад протистояв старому університетові, де панувала схоластика. Під назвою „Колеж де Франс“, наданою конвентом у 1795 р., ця освітня установа, раз у раз пристосовуючись до нових умов, перетривала до наших днів.

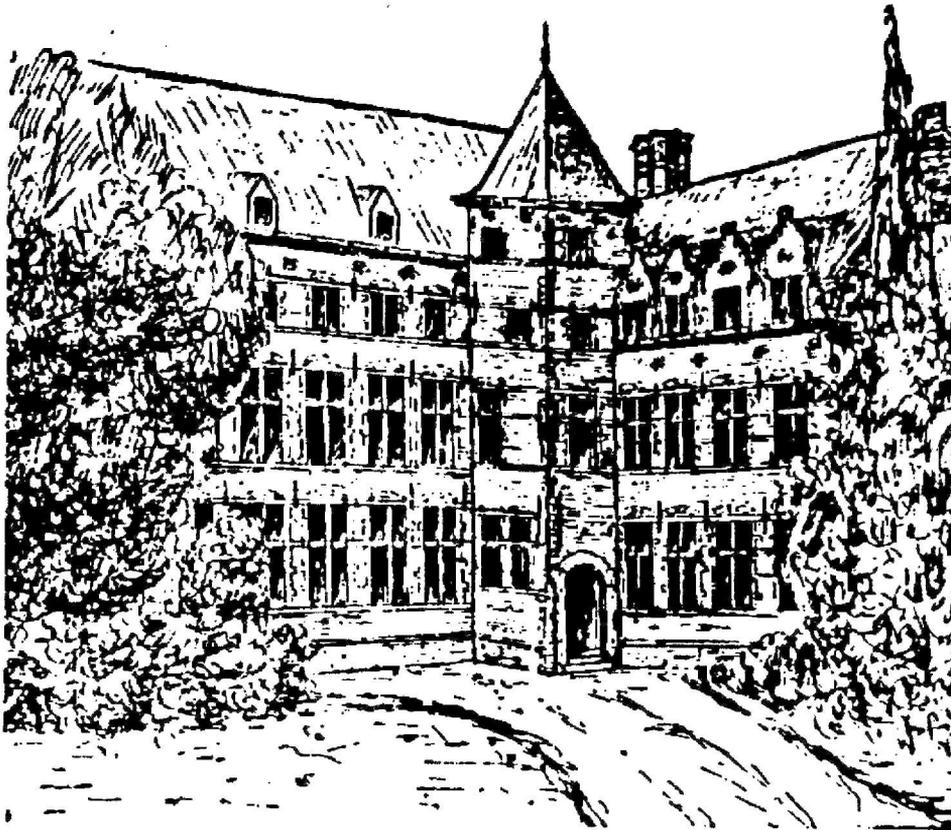
Для розвитку „біблійного гуманізму“ велике значення мала також діяльність богословського колегіуму Сан Ільдефонсо і тримовного колегіуму для вивчення біблійних мов, заснованих кардиналом Франсіско Хіменесом де Сісерос в іспанському місті Алькала де Енарес. Ще з 1508 р. тут діяв вищий навчальний заклад як університет з кількома факультетами, однак центральне місце займали студії трьох мов. Вивченню трьох мов надавався пріоритет, оскільки вони розглядалися як знаряддя поширення слова Божого¹⁰.

Найбільшим досягненням тримовного колегіуму стало видання філологічно вивіреної багатомовної Біблії, відомої як Комплютенська поліглотта (назва походить від Complutum, латинського варіанту назви Алькала). У передмові — присвяті Біблії папі Львові X вказувалося, що латинські рукописи Біблії часто не узгоджуються між собою і є підстава гадати, що вони були зіпсовані через неуцтво або недбалство переписувачів. Натомість у передмові до читачів

підкреслювалося, що для підготовки видання запрошено найосвіченіших знавців¹¹ і що найбільше зусиль коштувало здобуття старовинних і найавторитетніших рукописів. Зокрема, у складі Поліглотти вперше було опубліковано повний текст Септуагінти на підставі рукопису зі збірки, яку відомий гуманіст кардинал Віссаріон заповів бібліотеці св. Марка у Венеції.

Редагування і друкування Поліглотти тривало щонайменше п'ять років. Справу було скінчено 1517 р. Надруковано близько 600 примірників, які кілька років лежали неоправленими в аркушах. Щойно 1523 р. розпочато продаж, причому за дуже низькою ціною (6,5 дуката), ймовірно, дешевше від коштів продукції. Сучасний дослідник з цього приводу ставить питання: чи причиною було прагнення швидко розпродати наклад, чи, можливо, кардинал застеріг у заповіті, щоб на святій книзі не наживатись¹². Так чи інакше, Біблію перепродували і ціни різко піднімалися. Частина тиражу пропала, коли потонув корабель, що віз книги до Італії. Як гадають, до наших днів дійшло близько 150 примірників¹³.

Наведені тут подробиці про діяльність західноєвропейських тримовних колегіумів і про видання Комплютенської поліглотти можуть бути певною підставою для порівняльного аналізу розвитку освіти в різних регіонах Європи. Незважаючи на кардинальну відмінність соціально-економічної та політичної ситуації, Україна включалася, хоч і з запізненням,

Будівлі Лувенського колегіуму

у загальноєвропейські процеси культурно-освітнього розвитку. Прикладом цього є, зокрема, сприйняття в Україні ідеї „тримовного“ науково-навчального закладу, одним із завдань якого була підготовка філологічно перевіреного тексту Біблії.

Твори Еразма Роттердамського були досить популярними серед освічених людей в Україні. У збережених до наших днів інвентарях книгозбірень львівських міщан твори Еразма займають третє місце за кількістю примірників (після Ціцерона та Арістотеля)¹⁴. Однак не маємо даних, чи в Україні був відомий трактат 1519 року про необхідність вивчення трьох біблійних мов¹⁵. Більше ймовірно, що ідея тримовної школи прийшла до Східної Європи не безпосередньо з праць Еразма, а опосередковано. На той час думка про важливість глибокого оволодіння трьома мовами, істотними для пізнання культурної спадщини, була поширеною серед освітніх діячів у багатьох країнах.

Західноєвропейська концепція гебраїсько-грецько-латинської освіти в Україні трансформувалася в засаду грецько-латинсько-слов'янської тримовності. При цьому гуманістичний підхід до вивчення трьох мов наклався на давнішу, ще середньовічну традицію, пов'язану із суперечками щодо „тримовної ересі“. Як відомо, в деяких південнослов'янських православних творах подавався дуже своєрідний набір трьох сакральних мов — замість латинської до них зараховувалася церковнослов'янська мова. Тим самим усувалася та мова, що усвідомлювалася як атрибут римського католицизму. Також і в Україні ще протягом XV — першої половини XVI ст. культура „латинська“ сприймалася як чужинецька: власна питома культура усвідомлювалася як грецько-слов'янська. Звичайно, тривали взаємодія і взаємопроникнення „східних“ і „західних“, „грецьких“ і „латинських“ чинників, але це відбувалося стихійно, а не згідно з якимсь обдуманим планом. „Латинське“ потроху засвоювалось, але інтегрування його до „серцевинної“ культури, яку репрезентувала традиційна релігія, вважалося небезпечним. Якраз заснування Острозького колегіуму як слов'яно-греко-латинського засвідчило перехід до нового етапу культурного синтезу — усвідомленого прагнення поєднати слов'яно-грецьку спадщину з досягненнями „латинськими“, тобто з культурними надбаннями Західної і Центральної Європи. Українська „двомовна“ культура стала „тримовною“ — мову тут треба розуміти як культурний код, як систему цінностей і символів, властиву кожній з трьох культурних традицій. Так, з грецькою мовою були пов'язані і традиційне церковне мистецтво (архітектура, іконопис, спів), певні форми релігійного життя, специфічна ментальність. З мовою викладання була поєднана і „мова культури“. Певна річ, до складу „слов'янського“ компонента входили не лише риси міжслов'янські, пов'язані з кирило-мефодіївською спадщиною, а й специфічно українські, питомі для народу України.

Як відомо, найстаршу згадку про Острозьку школу містить передмова Острозького букваря 1578 р.

Тут підкреслено, що засновник школи і друкарні, князь Костянтин Острозький, зібрав у своєму лідичному місті Острозі вчителів — знавців грецької, латинської і руської мов. У букварі вміщено також Слово чорноризця Храбра „Про письмена“, яке стверджувало однакову боговибраність грецької, латинської і церковнослов'янської писемностей. Всі три мови розглядалися як авторитетні, навіть йшлося про більшу досконалість слов'янських літер супроти грецьких. Хоч цей твір було написано для захисту створеної Костянтином-Кирилом глаголиці, згодом його почали вважати апологією слов'янської кириличної писемності. Тому публікація його вказувала на культурну орієнтацію всього острозького осередку і, зокрема, „тримовної“ школи при ньому. Інколи цю школу називали просто грецькою¹⁶. Це відбивало не лише місце грецьких студій у школі, але також і значення їх як символу вченості, пов'язаної зі „справжньою грецькою вірою“. Навпаки, польська мова не згадувалася в програмних деклараціях, хоч з практичних мотивів її використовували в навчанні (що видно, зокрема, з рукописних збірників арифметичних задач, які дійшли до наших днів). Оскільки латинсько-польська писемність, попри своє значення для засвоєння конкретних наук, була й знярядям асиміляції, їй протиставлялися грецька мова і писемність, утверджувались їх авторитет і престижність. Але практична літературна діяльність острозького гуртка була спрямована і на культивування писемності української в обох її варіантах — „простому“ і „словенському“¹⁷.

Нагадаємо, що ранні гуманістичні академії були своєрідними товариствами, які об'єднували письменників і науковців, вчителів і учнів. Щось подібне було спершу в Острозі. Грецькомовний лист Гаврила Дорофейовича до висококваліфікованого вчителя Кирила Лукаріса¹⁸ вказує на товариський характер взаємин між ними. Слід гадати, що у перекладацькій діяльності в Острозі, а пізніше у Львівській братській школі поряд з учителями брали участь і студенти. Отже, формувалося щось на зразок „наукового товариства“ професури і старших студентів, які теж були вчителями — навчали школярів нижчого рівня. Як і в Алькала, в Острозі викладачі брали участь у підготовці до друку перевіреного тексту Біблії. Передмова до Острозької Біблії засвідчує, що український князь Острозький мав ті самі турботи, що в Іспанії кардинал Хіменес: зібрати кваліфікованих філологів та богословів, добути найавторитетніші рукописи. Недавно знайдений Ю. Мициком фундаційний акт¹⁹ засвідчує, що князь Острозький розумів і те, на чому наголошував свого часу Еразм Роттердамський: має бути забезпечене постійне джерело оплати праці викладачів мов. На жаль, так і не було створено належних правових гарантій для діяльності Острозької школи і, зокрема, для достатнього її фінансування. Якщо порівнювати школу із західноєвропейськими навчальними закладами, слід визнати, що масштаби діяльності Острозького „колегіуму“ не були великими.

Все ж, значення його не слід недооцінювати.

Засаду тримовності успадкували від нього Львівська братська школа і Києво-Могилянська академія. Щоправда, Львівська школа була подібна до Острозької також і з того погляду, що початковий спалах активності не був тривалим. Почавши свою діяльність завдяки співпраці гуртка книжників і школи вищого рівня з елементарним навчальним закладом, Львівська братська школа незабаром зійшла на рівень початкової. Стабільним, юридично забезпеченим і матеріально незалежним вищим навчальним закладом стала щойно Києво-Могилянська академія. Мова викладання у ній була латинська, за змістом навчання школа мало відрізнялася від колегіумів Центральної Європи. Але тут одночасно підтримувався зв'язок з грецько-слов'янською традицією, в першу чергу через участь у літургічній практиці. Грецькі джерела визнавалися найавторитетнішими, хоч і не вдавалось забезпечити постійного викладання грецької мови (були лише окремі спорадичні спроби в цьому напрямі). Культурні діячі, пов'язані з Академією, за часів Петра Могили брали участь у новому редагуванні тексту церковнослов'янської Біблії²⁰, а у XVIII ст. вихованці Київської академії знову були включені в працю над удосконаленням Острозької Біблії — йдеться про підготовку т. зв. Єлизаветинської Біблії. Втім, у програмі, організаційних формах і побуті Київської академії у XVIII ст. було набагато більше рис нових, зумовлених новими обставинами і контактами з тогочасними освітніми закладами, ніж тих рис, які були успадковані від Острозької школи.

У XVIII ст. середня і вища освіта в Україні залишалась в основному латиномовною, причому не лише в римо-католицьких, а й у православних і греко-католицьких навчальних закладах. Але якщо говорити про українську культуру загалом, то й надалі характерним для неї було прагнення до поєднання українсько-слов'янських і візантійсько-слов'янських складників із західними, „латинськими“. Також у наш час, коли коло культурних контактів дедалі ширшає (зокрема за рахунок прямих зв'язків з народами Азії, Африки, Латинської Америки), істотним для збереження ідентичності українців визнається творчий і взаємопоєднаний розвиток трьох названих традицій. Занедбання будь-якої з них усвідомлюється як шкідливе для їхньої національної самобутності. Отже, проголошений Острозьким колегіумом перехід від „двомовності“ до „тримовності“, від механічного сплетіння впливів до їх творчого синтезування і розвитку надовго визначив напрям розвитку української національної культури.

¹ Pecalidis Simonis. De bello Ostrogiano. — Cracoviae, 1600. Український переклад В.Маслюка див.: Українська поезія XVI ст. / Відп. ред. В.Яременко. — Київ, 1987. — С. 203, 214.

² Thomson F. SS. Cyril and Methodius and a Mythical Western Heresy: Trilinguism // *Analecta Bollandiana*. — 1992. — Vol. 110. — Fasc. 1-2. — P. 80-83, 103; Dekkers E. L'Eglise devant la Bible en langue vernaculaire // *The Bible and Medieval Culture* / Ed. W.Lourgaux and D.Verhelst. — Leuven, 1979. — P. 14-15.

³ Як відомо, Лето відвідав Східну Європу, в тому Україні. Складений ним опис цієї подорожі не зберігся.

⁴ Hall B. The Trilingual College of San Ildefonso and the Making of the Complutensian Poliglot Bible // *Studies in Church History*. — Leiden, 1969. — Vol. 5. — P. 115.

⁵ Bentley J.H. Biblical Philology and Christian Humanism: Lorenzo Valla and Erasmus as Scholars of the Gospels // *Sixteenth-Century Journal*. — 1977. — Vol. 8, № 2. — P. 23; Heinz H. Humanistische Bibelphilologie als Reformproblem bei Erasmus von Rotterdam, Thomas More und William Tyndale. — Leiden, 1975. — S. 1.

⁶ Vocht H. de. Collegium Trilingue. Overdruk uit Onze Alma Mater // *Orgaan van „Vlaamse Leergangen te Leuven“*. — 1958. — Vol. XII, № 3. — P. 33, 36.

⁷ Латома характеризують як найздібнішого з-посеред католицьких консервативних опонентів Лютера.

⁸ Vocht H. de. History of the Foundation and Rise of the Collegium Trilingue Lovaniense 1517-1550. Part 1. — Louvain, 1951. — P. 327, 344.

⁹ Vocht H. de. Jerome de Busleuden, Founder of the Louvain Collegium Trilingue, His Life and Writings. — Turnhout, 1951. — P. 111.

¹⁰ Hall B. Op. cit. — P. 121.

¹¹ До редагування було залучено деякого зі старих викладачів університету, а деякі з тих, хто були запрошені спеціально для підготовки видання, пізніше залишилися працювати в університеті.

¹² Hall B. Op. cit. — P. 145.

¹³ Ibid. — P. 146.

¹⁴ Исаевич Я. Круг читательских интересов украинских горожан в XVI-XVII вв. // *Федоровские чтения*. 1976. — Москва, 1978. — С. 71-72.

¹⁵ Про популярність ідей Еразма у Речі Посполитій див.: Wojtyska H.D. Polonia "Il Regno di Erasmo" nella prima meta del XVI secolo // *The Common Historical Roots of the European Nations*. — Florence, 1982. — P. 88-91; *Erasmiana Cracoviensia*. — Kraków, 1971; Szelińska W. Książki Erazma w środowisku krakowskim w XVI w. — Kraków, 1990.

¹⁶ Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636). — Київ, 1990. — С. 25.

¹⁷ Так звана „проста мова“ була „середнім стилем“ української книжної мови, а церковнослов'янщина в її українському варіанті сприймалась як „найвищий“ стиль рідної мови.

¹⁸ Legrand E. *Bibliographie hellénique au 17e siècle*. — Paris, 1896. — Vol. IV. — P. 221.

¹⁹ Див. публікацію у цьому збірнику.

²⁰ Исаевич Я. Преемники первопечатника. — Москва, 1981. — С. 80; Isaievych Ia. *Greek Culture in the Ukraine. 1550-1650* // *Modern Greek Studies Yearbook*. — Minneapolis, 1990. — Vol. 6. — P. 114-115.